

## Формування фонетичного компоненту мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку в онтогенезі

I. М. Брушневська

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

\*Corresponding author. E-mail: brush-ira@yandex.ru

Paper received 13.05.2016; Accepted for publication 18.05.2016.

**Анотація.** В статті автор акцентує увагу на важливості повноцінного розвитку мовлення дітей дошкільного віку, зауважуючи, що він в процесі онтогенезу паралельно з фізичним і розумовим є показником загального розвитку малюка. Розглядає дослідження фонетичної складової мовлення вченими різних галузей, обґрунтовує необхідність врахування послідовності формування її компонентів. Аналізує передумови, необхідні для своєчасного формування мовлення, етапи становлення окремих складових фонетичного компоненту мовленнєвої діяльності дошкільників за умов звичайного онтогенезу.

**Ключові слова:** мовленнєва діяльність, онтогенез, фонетика, дошкільники, артикуляція, звуки.

Мовленнєва діяльність здійснює домінуючий вплив на формування у дітей дошкільного віку багатьох соціально значимих функцій, зокрема комунікативної, регулятивної, плануючої, контролюючої. Мовленням опосередковані різні види діяльності дитини як на ранніх етапах розвитку, так і на більш пізніх. Тому на сучасному етапі розвитку дошкільної педагогіки особливо ваги набувають питання вивчення становлення основних складових мовленнєвої діяльності дітей з урахуванням новітніх наукових даних про психолінгвістичну структуру мовленнєвої діяльності, її психологічні механізми.

Мовлення дитини не є чимсь вродженим, його становлення та формування відбувається в перші роки життя. Сприймання і розуміння мовлення оточуючих, вираження власних бажань, думок, спілкування з дорослими та однолітками – усе це активно вводить дитину в життя, збагачує мислення, сприяє інтелектуальному розвитку і формуванню гармонічно розвинутої особистості. Мовлення кожної дитини має свої індивідуальні особливості, які засвідчують її неповторність, умови розвитку, середовище, в якому вона перебуває, культуру спілкування в родині тощо. Але разом з тим розвиток кожного малюка проходить спільні для всіх етапи формування, становлення та розвитку мовленнєвої діяльності. Це, зокрема, стосується фонологічної, фонетичної, лексичної, граматичної системи, розвитку зв'язного мовлення.

Мета статті – проаналізувати процес онтогенезу фонетичної складової мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку за умов звичайного розвитку.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що питанням становлення мовлення дитини в ранньому онтогенезі за умов звичайного розвитку приділяли увагу вчені (В. Бельтюков, О. Гвоздев, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Г. Розенгард-Пупко, Н. Швачкін та ін.), які з різних позицій розглядали і визначали етапи мовленнєвого розвитку, детально описали становлення мовлення у дітей. У дослідженнях фахівців з лінгвістики дитячого мовлення визначена основна послідовність його формування: від стадії белькотіння до семи-дев'яти років (О. Гвоздев, Н. Лепская, С. Цейтлін, А. Шахнарович).

Питання онтогенезу фонетичної складової мовлення була предметом дослідження вчених різних галузей: фізіології (О. Іванов-Смоленський, М. Красногорський, І. Павлов), психології (Л. Виготський, Д. Ель-

конін, М. Жинкін, Р. Левіна, О. Леонтьєв, О. Лурія, М. Швачкін), педагогіки (М. Кольцова, Г. Ляміна, О. Максаков, М. Фомічова та ін.), лінгвістики (В. Бельтюков, О. Гвоздев).

Загальновизнаним є факт, що дитина не має вродженої здатності до безпосереднього акту комунікації. Мовлення – це набута внаслідок наслідування можливість відтворювати артикуляційні позиції у поєднанні з голосоутворювальною функцією організму малюка. Розвиток мови дитини в процесі онтогенезу паралельно з фізичним і розумовим є показником її загального розвитку.

Мовлення дитини розвивається в процесі онтогенезу (індивідуального розвитку організму від моменту народження до кінця життя) паралельно з фізичним і розумовим, є показником загального психофізичного розвитку. Засвоєння малюком рідного мовлення відбувається з суворо визначеною закономірністю та характеризується рядом рис, загальних для всіх дітей. Онтогенетичний розвиток рухової, перцептивної системи і мовлення зумовлює поступове виникнення таких новоутворень першого року життя як сидіння, прямостояння, прямоходіння, гуління, лепету, перших слів, що є передумовою подальшого повноцінного психічного розвитку. Тісний взаємозв'язок рухової та мовленнєвої системи породжує маніпулятивні дії як витоки формування предметних дій. Руховий і перцептивний розвиток дитини відбувається виключно за умови спілкування з дорослим. Тому в ранньому немовному періоді для повноцінного психофізичного і мовленнєвого розвитку обов'язковим є спілкування з дорослими.

У перші місяці життя артикуляційний апарат немовляти ще не пристосований до процесу звукоутворення. Для цього повинні бути сформованими ключові передумови. Насамперед відбувається інтенсивне тренування органів артикуляції в процесі плачу дитини, прийому їжі, емоційного реагування на контакт із оточуючими. Дослідження науковців (Є. Архипової, О. Вінарської та інших) засвідчили, що в процесі грудного вигодовування у дітей формуються передумови до вимови голосних (-а-, -о-, -у-), губно-губних (-б-, -п-, -м-), губно-зубних (-в-, -ф-) передньозубних (-і-, -т-, -п'-, -д'-) звуків. Цьому сприяє набуття органами артикуляції певного положення в процесі смоктання, активні рухи при цьому кінчика язика і губ [2, с. 47].

У період формування навички пити рідину із чашки відбувається довільна підготовка органів артикуляції до вимови голосних (-e-, -и-, -і-) та задньоязикових (-г-, -л-, -к-, -г'-) звуків. Це пов'язано із фізіологічними рухами ковтання, розслаблення та активізації м'язів кореня язика і усього піднебінно-глоткового комплексу. В цей період у дітей формується вміння контролювати та узгоджувати діяльність усіх органів, що складають даний комплекс.

Наступним важливим моментом є навчання малюка їсти з ложки – ця складна фізіологічна діяльність можлива лише при узгодженості рухів усіх м'язів язика. В результаті формується готовність артикуляційного апарату до вимови найскладніших фонем (-с-, -з-, -ц-, -дз-, -ш-, -ж-, -ч-, -дж-, -й-, -л-, -р-). Всі ці дії є результатом наслідування артикульованого мовлення, жування, міміки дорослих.

Розвиток фонологічної складової мовлення дитини у перші місяці життя відбувається під впливом емоційного спілкування з близькими оточуючими. Саме тому перші звукокомплекси малюка наслідують мелодійне та інтонаційне забарвлення мовлення дорослих. Це підтверджують дані досліджень науковців О. Вінарської, Д. Ельконіна, Л. Журби, Є. Мастюкової та інших. Зміна емоційного забарвлення мовлення відбувається внаслідок розширення кола людей, з якими спілкується і яких наслідує дитина. Потужним стимулом для розвитку емоційності звукокомплексів немовляти слугує необхідність у задоволенні її потреб. Тому в цей період (від народження до 2-3 місяців) розрізняють крик незадоволення і гуління емоційного комфорту.

З поступовим розвитком пізнавально-комунікативної активності у системі фонації дитини з'являються нові, більш складні відтінки. Фаза дитячого гуління характеризується здебільшого емоційним забарвленням, але з переходом до періоду лепету у ньому з'являється вокальне оформлення. В період з 5-6 місяців і приблизно до 9-10 місяців дитячий лепет і псевдослова звучать з висхідною чи низхідною силою в залежності від типу висловлювань дорослих, яких наслідує малюк. Після 12-14 місяців у мовленні наявна інтонаційно та мелодійно оформлена фраза, до складу якої входить декілька аморфних або повноцінних слів.

На залежність розвитку процесу вимови звуків від стану сформованості фонематичного сприймання вказують дослідження з проблеми лінгвістики (Л. Калмикова, М. Савченко, Є. Соботович, С. Цейтлін). В процесі оволодіння звуковою стороною мовлення важливими є фактори, пов'язані з фонологічною системою конкретної мови – довжина слова, його ритмічна структура, граматична категорія, наголошеність. Вони впливають на розбірливість слів при сприйманні і подальшому відтворенні. Спочатку доступними для розрізнення на слух є звуки, різні за інтенсивністю і частотністю звучання (6-8 місяців), потім – за загальними смисло-розрізнявальними ознаками (після 1,5 року). Відповідно, первинно формуються уявлення про звучання фонем, що відповідають власній звуковимові (з 2 до 4 років), а лише згодом – фонематичні уявлення, що відповідають мовним нормам, сприйнятим з мовлення оточуючих (з 4 років).

У дослідженнях становлення мовленнєвої діяльності Р. Левіної визначено п'ять етапів розвитку усвідомлення дитиною звукової системи рідної мови:

- дофонематична стадія (повна відсутність диференціації звуків, розуміння мовлення взагалі та активного мовлення самої дитини);

- виникнення розрізнення більш далеких фонем, але відсутність диференціації близьких. На цій стадії дитина не розрізняє правильну і неправильну вимову інших людей, не акцентує увагу і на власній неправильній звуковимові;

- дитина впізнає і диференціює правильну і неправильну вимову слів, чує звуки мови відповідно до фонематичних ознак. Власне мовлення ще не точне, але з'являються проміжні між звуками, які вимовляє дитина і дорослий, власні фонемі;

- активне мовлення дитини набуває майже правильного звучання, хоча подекуди наявні спотворення та перекручування, зумовлені недосконалістю мовної свідомості;

- завершується процес фонематичного розвитку, дитина чує і вимовляє правильно, сформовані тонкі і диференційовані звукові образи слів і окремих звуків.

Перші три етапи усвідомлення дитиною звукової системи проходять у ранньому дитинстві, два останніх – у дошкільні роки.

Для формування фонетичної сторони дитячого мовлення характерним є те, що дитина спочатку оволодіває відтворенням загальної звуко-складової структури слова і тільки потім – точною вимовою звуків, які його складають. Поява звуків у мовленні дитини має певну онтогенетичну послідовність, обумовлену періодами розвитку мовно-рухового та мовно-слухового аналізаторів. Розрізняють фонемі раннього, середнього і пізнього онтогенезу. Кожна група фонем засвоюється дитиною поступово, в залежності від особливостей сформованості периферійних органів артикуляції та дозрівання відділів підкірки та кори головного мозку.

В. Бельтюковим сформовано принципи, за якими відбувається розвиток звукової сторони мовлення. Він вважає, що чотири основні елементи звукового складу (голосні, губні, передньоязикові, задньоязикові), що разом складають базисну структуру, діти отримують генетично. Інші фонемі з'являються в результаті наслідування мовлення дорослих. Розвиток звукового звучання мовлення дитини відбувається у вертикальному та горизонтальному напрямках у кожному з чотирьох елементів. На вертикальному шляху звуки з'являються в результаті сформованості артикуляторних можливостей дитини. Горизонтальна ланка базується на зовнішніх акустичних впливах, протиставленні звучань, утворенні диференційних ознак. Таким чином формується «фонемне дерево», яке має чотири гілки і уособлює систему фонемної будови мовлення дитини [1, с. 55].

Науковці (О. Гвоздєв, О. Мастюкова, М. Швачкін та ін.) вказують, що нормативне засвоєння звукової сторони мовлення відбувається у такій послідовності:

- голосні [а], [о], [у];
- приголосні [м], [п], [б];
- голосні [і], [е], [и];
- тверді приголосні [к], [г], [х];

- м'які приголосні [т'], [д'], [н'], [л'], [с'];
- тверді приголосні [н], [д], [т], [ф], [в];
- напівпом'якшені приголосні [к'], [г'], [х'], [ф'];
- м'які приголосні [з'], [ж'];
- тверді приголосні [с], [з], [ч], [ш], [ж], [ц], [дз], [дж];
- звукосполучення (шч);
- тверді приголосні [л], [р];
- м'який приголосний [р'].

Невід'ємною складовою повноцінного засвоєння звукової системи рідної мови є розвиток фонематичного слуху – здатності розрізняти звуки мовлення, впізнавати їх. Паралельно з розвитком фонематичного слуху у дитини формується фонетичний слух, тобто вміння сприймати та аналізувати складову структуру мовлення. Завдяки фонетичному слухові дитина впізнає фонему у різних фонетичних позиціях, виділяє з різних складових ланцюжків, у дошкільників формуються практичні звукові та морфологічні узагальнення. Фонетичний слух оцінює також спотворену вимову. Фонематичний і фонетичний слух разом формують мовленнєвий слух, який визначає правильність почутого мовлення та контролює власне [4, с.76].

Цікавою є думка В. Бельтюкова про те, що послідовність формування навичок диференціації звуків на слух не є тотожною з послідовністю становлення звуків в онтогенезі. На слух найпершими розрізняються шиплячі та свистячі приголосні звуки, потім – тверді та м'які (причому тверді краще диференціюються, аніж м'які). Пізніше формується розрізнення на слух сонорних та шумних звуків, глухих і дзвінких, проривних і фрикативних. Як бачимо, ця послідовність абсолютно не відповідає поетапності становлення звукової системи у дітей дошкільного віку.

Отже, основний шлях становлення фонетичної сторони мовлення діти проходять у переддошкільний період. До 4 років за умов звичайного онтогенезу практично закінчено засвоєння простіших звуків мовлення. Варто зазначити, що чітка вимова голосних та найпростіших за артикуляцією приголосних сприяє появі у дітей звуків, більш складних за артикуляцією. Після 4 років можливе засвоєння складніших груп звуків – свистячих, шиплячих і сонорних. Принциповими лишаються гендерні та особистісні особливості оволодіння звуковою системою – у хлопчиків звуки з'являються в цілому пізніше, аніж у дівчаток;

існують також індивідуальні можливості кожної дитини засвоювати певні групи звуків.

Аналізуючи базові особливості процесу оволодіння фонетичною стороною мовлення, сучасні науковці (Л. Калмикова, М. Савченко, Л. Федоренко) особливо акцентують увагу на вмінні дитиною керувати мовленнєвими рухами. Вважається, що фонетичний аспект мовленнєвої діяльності є сформованим за наявності у дитини здатності керувати м'язами мовленнєвого апарату, координувати рухи периферійних органів мовлення. Цих вмінь повинно бути достатньо для того, щоб забезпечити правильну вимову звуків, складів, слів, речень у відповідності до результатів аналізу фонем слуховим і кінестетичним відчуттям.

Сформованість фонетичної структури слова передбачає оволодіння кількістю і послідовністю звуків і складів у слові, ритмом, наголосом, інтонацією (Н. Лепська, А. Маркова, А. Салахова та ін.). Природно, що відразу оволодіти повною складовою структурою дитина не може, тому перші слова вона вимовляє у вигляді наголошених складів.

У працях О. Гвоздєва, Ю. Рібцун [3, с. 80] визначено особливості оволодіння дитиною раннього віку складовою структурою слова:

- першими засвоюються слова, що мають один склад (дай, на) або два однаково наголошених склади, які повторюються (бо-бо, ам-ам);
- в процесі вимови двохскладових слів зазвичай залишається лише наголошений склад;
- у трискладових і більше словах зберігаються наголошений і кінцевий склади;
- наявні пропуски переднаголошених та післянаголошених складів;
- при злитті приголосних звуків відбувається пропуск одного чи двох інших приголосних, в залежності від артикуляційно-акустичних характеристик звуків.

До закінчення 3 року життя дитина із звичайним мовленнєвим розвитком повністю оволодіває структурою чотирьохскладових слів.

Отже, формування фонетичного компоненту мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку в онтогенезі звичайного розвитку відбувається поетапно, згідно основних закономірностей появи звуків в мовленні дитини. Знання закономірностей звичайного розвитку мовлення дошкільника дає можливість вчасно помітити відхилення у його формуванні і якомога раніше надати йому профілактичну або корекційну допомогу.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Бельтюков В. И. Об усвоении детьми звуков речи // М. : Просвещение, 1964. – с. 55–56.
2. Гаврилова Н.С. Порухення фонетичного боку мовлення у дітей. Монографія. // Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. – 200с.
3. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. // С-Пб. Издательский дом «Нева», 2004. – С.59-121.
4. Рібцун Ю. В. Методичні рекомендації щодо формування фонетико-фонематичної складової експресивного мовлення молодших дошкільників із ЗНМ // Український логопедичний вісник : зб. наук. пр. – Вип. 1. – 2010. – С. 72–81.

#### REFERENCES

1. Beltyukov V. About the assimilation of speech sounds by children // M. : Education, 1964. – p. 55–56.
2. Gavrilova N. Deviation of phonetic speech in children. Monograph // Kamenets -Podolsky: Ltd. «Printing-Service», 2011. – 200 p.
3. Gvozdev A. The questions of children's speech studying // S-Pb. Publishing house «Neva», 2004. – p.59-121.
4. Ribtsun Y. Guidelines concerning the formation of phonetic and phonemic component of younger preschoolers with RM expressive speech // Ukrainian speech therapy announcer : Coll. Science. pr. –Vol. 1. – 2010. – p. 72–81.

### **Formation of phonemic speech component of preschool children in ontogeny**

**Brushnevska I.**

**Abstract.** In the article, the author focuses on the importance of the full speech development of preschool children, noting that in the process of ontogeny it is an indicator of the overall development of the baby along with physical and mental; considers the research of speech phonetic component by scientists from different branches, justifies the necessity of taking into account the sequence of formation of its components; analyzes the preconditions, which is necessary for the timely formation of speech, the stages of separate parts of phonetic component the preschoolers speech activity under the normal ontogeny.

**Keywords:** *speech activity, ontogeny, phonetics, preschoolers, articulation, sounds.*

### **Формирование фонетического компонента речевой деятельности детей дошкольного возраста в онтогенезе**

**И. Н. Брушневская**

**Аннотация.** В статье автор акцентирует внимание на необходимости полноценного развития речи детей дошкольного возраста, ссылаясь на то, что оно в процессе онтогенеза параллельно с физическим и умственным является показателем общего развития малыша. Рассматривает исследования фонетической составляющей речи учеными разных отраслей, обосновывает необходимость учета последовательности формирования ее компонентов. Анализирует предпосылки, необходимые для своевременного формирования речи, этапы становления отдельных составляющих фонетического компонента речевой деятельности дошкольников в условиях обычного онтогенеза.

**Ключевые слова:** *речевая деятельность, онтогенез, фонетика, дошкольники, артикуляция, звуки.*